

ІХ

Не йшов час — летів час, а ще Антосьо коло коханої: тут на вакації розпустили, а от вже й друга пречиста. Поговоривши з Галею не раз та й не два про все, а з старими поглузувавши над прошлим життям та над семінарським урядом, Антосьо признавсь у своїм замірі й виїхав до Кам'янця почути списки та й білет взяти і Галю опісля. Як молотом межи очі, так йому списки вдались: булий інспектор, ставши ректором, черкнув Антосю аж «вне разряда». «Пропаші світи!» — подумав хлопець, плюнув, аж семінарія здригнулась, і пішов. Не проминув ректор і цього: зараз же приставив архирееві, а цей вже набитий був, як рушниця; треба було тільки Антосьові появитись, щоб і вистрілило в його, як з гармати. І Антосьо не забаривсь під кулю.

— Ты Люборацкий? Знаю, — відказав архирей, прочитавши його прошення. — Прости дьячковского места.

— Ваше преосвященство!..

— Дьячковского места проси!

— Одно слово, ваше преосвященство...

— Еще и клеветешь на начальство! Прочь с глаз.

— Одно слово, ваше преосвященство...

— Какое?

— У меня мать вдова, у нее внук сирота и дочь сирота...

— Все это так, а ты проси дьячковского места.

Пішов Антосьо, понурився: чи з гори вбитись, чи в воді втопитись?.. От і виграв, що вчився, що за правду стояв.

Багато де в кого треба було постояти йому, не одному поклонитись, поки архирей згодився дати Антосьові попівське місце. Але ж за те він повинен був або посидіти в монастирі «на испытании», або в консисторії також «на испытании», або женитись, де архирей покаже.

Вибрав Антосьо консисторію, щоб з монахами не зустрічатись та мати змогу хоч на скрипці тугу свою виговорити, та й задумався: що й як написати в Кукілівку? Якби на певен час замкнули, то просив би підждати, а так... Що з цього вийде?.. Думав-думав, та й написав все, що сталося і просив відпису. Ждав-ждав, не діждався, наче пішов лист у море на дно. Як приїздить Робусинський — вже під «рукоположеніє». Де женився? де? що?.. — У Кукілівці, каже, а висвятитись в Солодьки...

— Доле ж моя неприкаянна! — залаяв Антосьо й пішов до архирея, впав у ноги й просить: визвольте мене, бо з голоду пропаду, або буду хабарі брати.

— Какой же ты непорочный! — процідив той крізь зуби. — Вставай, — каже, — да подавай прошение.

На архирейським хуторі був диякон, а в його сестра — погана, та стара, та з'їдлива. От архирей і каже:

— Женись на ній, то візьмеш приход, а ні — поки я тут, не надінеш рясю.

— Чорт його побери! — подумав Антосьо, — не я первий пропаду, не я й останній. Коли не Галя, то хай і свята Варвара буде, а я зарівно пропав, бо не буду любити.

Через місяць співали Антосьові: «Ісаіє лікуй»; через другий і сліду його не було вже в Кам'янці: на парафію поїхав з своєю жінкою-красою...

* * *

Прошло десять літ після Антосьового невеселого весілля, як по той бік Попогребського лісу, дорогою на Будії йшла мовби шляхтянка, постогнуючи, а коло неї пів-парубка — хлопець з мішечком на плечах.

— Коли б нам до корчми як бог допоміг, — говорила стара.

— Та вже, бабуню, недалечко, — яюсь доплетемся.

— Ой, щось дуже мені ноги болять! не знаю, чи дійду! Треба було в лісі відпочити, а тут дуже сонце шкварить. Не дав бог моїм діточкам талану, то треба пектись, бо нікому заступитись, нікому вклонитись за тебе смотрителєві, щоб ту бумагу написав...

А ззаду чути хтось ньокає. Оглянувсь хлопець.

— Ученик, — каже, — якийсь до Крутих. — Оглянувсь другий раз і пізнав: — це, — каже, — Ковинський. Я з ним на станції стояв. З татом їде.

— Ковинський... Ковинський!.. — почала стара, — щось я пам'ятаю це прозвище. Де я його чула?.. Ковинський!.. А! он де!.. Ще, мій голубе, я жила в щастю, як чула цю фамілію: якийсь Ковинський з моїм Антосьом по горохах водився. Знаю тепер, знаю. — І почала молитись.

Тимчасом зближавсь Ковинський: коні добрі, бричка крита, й хлопець коло його.

Посторонились прохожі, щоб проїжджачому просторніше було.

— Здрастуйте, пане Петропавловський! — гукнув він з буди. — А то до Крутих?

— До Крутих, — озвався цей.

— Сідайте, підвезу.

— Та візьміть хоч бабушку, а я й дійду.

— І бабушка сядуть, і ви сідайте!

Ми вже знаємо, що це була стара Люборацька, а то її внук — Фоня. Ішли вони до Крутих, щоб випросити в смотрителя казенний кошт. Фоня вже просив раз, та смотритель не послухав; то тепер і баба пішла, чи не вимолять удвойзі. Не наймали підвод і через те, щоб тих скілька карбованців, що мали, не стратити, а лучче дати смотрителєві.

Сіли вони на бричку й поїхали.

Так верстов за три від цього місця стояла тоді на Будянських полях Махтулова корчма. Тепер уже не та корчма на тім місці, а все-таки є; а тоді була здорова, з заїздом і жив у ній єврей Махтула. В цю корчму заїхали вони на попас і розговорились.

— Знаю, — каже Ковинський, — знаю я Люборацького. Де ж він тепер?

— Пропав, паноченьку! — озвалась Люборацька.

— Як?

— По неволі та на нелюбій женився, та все сумував та грав на скрипку та сох. Лікарі казали не давати йому скрипки, бо сухот достане. Заховали від його скрипку, а він почав пити. Раз отак приїхала до його в гості його булая невіста, тепер попадає. — «Що ви робите? — каже, — чого ви п'єте?» — Нема вас зо мною, то я й п'ю. — «А ви ж тоді не пили!» — «Бо ви були зо мною...» — «А де ж ваші школи?» — «Нема вас, то й шкіл нема». — «А скрипка де?» — «Скрипка?» — скрикнув покійний, схопившись, та й далі сів. — «Нема», — каже. — «Та нема вас, то й її не треба. Тепер я на біду граю та на злидні». — «А я думала, що на скрипку мені заграєте» — «Для вас я грав би й на скрипку, та нема».

Я таки сама прислужилась: послала до музики, щоб скрипки позичив. Принесли ту пригудницю, мовляли покійні татуньо; він тільки глянув, то й затрявся (то скрипка була його семінарська); а як почав грати, то позеленів, пожовк. А очі, як дві жаринки, так і горять, так і палають! Ми плакали-плакали, а він грає, аж вимовляє. Я думала, що перше його душа покине, ніж він скрипку з рук випустить; та не тоді вмер, а на другий день. Ту попадаю Галею звали, він дуже її кохав ще дівчиною і вмер на її руках. А жінка покинула його на першій році — пішла на архирейський хутір і стала за доярку до корів, чи за ключницю, чи що. Вмираючи, покійний глянув на мене, опісля на Галю, та й каже: «Не своєю смертю я вмираю; мене вбила семінарія та»... Не докінчив голуб сизий, хлипнув та й погас, як свічка на водосвятті... При тім я самолично була й все пам'ятаю, бо мені жаль за сином, — жаль на людей, що згубили його та й мене коло

його. Умер покійничок!.. — закінчила Люборацька й почала молитись, а сльози так і капають. За нею молився і панотець, та цей скінчив і чарку налив, а вона все молилась. Фоня сидів, понурившись. Далі стара закінчила, зітхнувши: «Боже, боже, боже! Претерпівий до кінця спасен будет!» — Тоді отець Ковинський взяв чарку в руки та й каже:

— Ну, мамуню! Дай же нам, боже, здоров'я, а помершим вічний упокой!

— Со святими упокой душі усопших раб своїх і рабинь і ієреїв! — відказала Люборацька.

Випили по чарці й Фоню попоштували. Це вже була остання чарка після полуденку; то Фоня з молодим Ковинським пішли на двір, а старий Ковинський почав розпитуватись.

— А у вас, мамуню, oprіч отця Антонія більше дітей не було?

— Було ще три дочки, та й їм бог талану не дав, хіба меншій...

— Де ж вони? — пита панотець.

— Старша вийшла за шляхтича і слід загубила; менша була за попом — за попом таки — і з його рук пожила смерті. Оцього Фоні мати була, — Оріся звалась. Що то за дитина була! Я таки сама її занастила, бо присилувала вийти заміж! Лучче була б під лід пустила!..

— Чи то ви тільки силою віддали свою дочку! Та-же воно мало що не завсігди так буває! Ге, якби зважати на дівочий розум!..

— Треба, паноче, зважати, бо опісля так будуть плакати на батьків, як моя Оріся покійна на свою маму плакала.

— Не всім, мамуню, бог таку долю судив, як вашій Орісі, хай їй царство небесне! Та ось що: як того вашого зятя звали, що ви шляхтичем його звете?

— Кулинський, панотче!

— Геразим?

— Геразим.

— То я ж їх обох знав; та нема вже обох: він умер, а вона зарізалась — більш того, що з голоду, бо жадна була й на шматок хліба. До того ще й діти допікали її, все хапокнишкою ляяли. То вона й не витерпіла — зарізалась. Ще й в перехожого солдата ножа позичила, — вони й постої відбували, — бо свого ножа не було. Так у хлівчику зарізалась, в неділю; пішла ніби сорочку вбирати та й зарізалась.

Стара вже давно не чула, що панотець говорив, пожовкла, як віск, і тільки відхлипує.

— Води! — закричав панотець.

Та й вода не допомогла: зглянула стара по корчмі, хотіла на образи подивитись, та не було, то тільки перехрестилась; глянула на Ковинського та на Фоню, що тут же стояв — мовби просила: не кидай його, він сирота й не винен, що осиротів, — і сльози річками потекли. Так і застигла, що сльози текли по лиці. Ковинський і поховав її там-таки коло корчми при дорозі, і довго-довго жиди лили помій на її гріб, а жиденята — прибіжить, тупне ногою, плюне й назад, аж поки не заорали його.

Не вспіла стара розказати, де Текля ділась, то ми скажем. Тоді саме, як ця тут умирала, у монастирі в лісі під Немировом постригали Теклю на старшу послушницю: залякалась світового добра, що й лиха відцуралась!

Поховавши бабу, Фоня з Ковинським поїхав до Крутих. В Крутих Ковинський і каже йому:

— Я ще хлоп'ям був, а твій дядько Люборацький ще меншим, тоді я в його чоботи вкрав.

Позволь же тепер відкупитись. — І дав йому три карбованці; Фоня аж в руку поцілував.

Фоня тоді був уже в четвертім класі й сидів на тім самім місці, що колись було Антосьовим, бо на парті було вирізано: «клас! ты дурак без нас, а мы без тебя вдвое». Коло цих слів скрипка під низом, а зверху смичок.

Через скілька день після Люборацької похорону під Махтуловою корчмою стояла пара коней в бричці; з корчми виходила молода попада, така розкішна з себе, і з нею панотець; а за ними два

хлопчики. Все то до Крутих тягло.

— Так де гріб Люборацької? — почав панотець.

— От, на цю могилу показував Махтула, — відказав ла панімадка й додала: чи ви знаєте, що я мала бути її невісткою?

— Як так?

— Таже мене були посватали за її сина, а після віддали силою за теперішнього мого попа. Я плакала тоді, а тепер дякую, бо бог спас від вдовства.

— Ха-ха-ха! — засміявся панотець. Попадя пішла далі.

— Я, — каже, — аж умлівала — не хотіла; кажу, що не вийду за цього, поки Антоній не оженився. Мій теперішній би-то піп і черкнув до ректора семінарії письмо, а той хутчій до архирея, та й Солодьки почислили за моїм, а Люборацькому висватали дияконівну з архирейського хутора. Це вже, правда, тоді було, як я стала Робусинською... Антоній умер, а я собі щаслива...

— І вам не гріх? — каже панотець.

— Не знаю. Знаю тільки, що мені добре: пани мене люблять, і все. А що той був гарний, а цей поганий, то овва! Чи то мало других на світі!..

Зігхнув панотець і подумав собі: — І ти ж добра, нічого казати! — га й каже:

— Де ж сироти ділись, як ваш зайняв Солодьки?

— Сироти? Благодійний був дядько мойому панотцеві, то описав Теклю, а архирей замкнув її в монастир разом з матір'ю. Мати ж відбула своє та й пішла жити до сина, де вже жив Фоня, маленький син того засудженого попа. А Текля, дочка, й осталась в монастирі. Опісля, як умер Антоній, стара просилась у проскурниці, та не знаю, чи дали, чи ні. Я чула тільки, що покійна наймала хату й заробляла поденне, доки якийсь пан не зжалкував і не дав їй хату з городом і садком «до живоця».

— Нещаслива! Нащо б вашому виганяти? — каже панотець.

— А що ж! виділяти їм було четверту часть поля і всього? Ото так! Хіба ж вони що? І хати не хотіли продавати; то ми й збули біду з села.